

Ст.н.с. П ст. Мария КАЛИЦИН

(Институт по балканистика при БАН, София)

ОСМАНСКАТА БЕЗЕКВИВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА И ПРОБЛЕМИТЕ НА ПРЪДСТАВЯНЕТО ѝ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

IInd Degree Senior Res.Assoc. Maria KALITSIN

(Institute for Balkan Studies at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia)

OTTOMAN UNTRANSLATABLE LEXIS AND THE PROBLEMS IN BRINGING IT INTO USE IN BULGARIAN HISTORIOGRAPHY

Translation of Ottoman documentary and narrative sources in Bulgarian encounters serious problems of phonetic, morphological and semantic character that have not been an object of theoretical research yet. A very important place among them occupies the presentation of a special type of lexis of heterogeneous character, origin and etymology, without synonymous equivalents in the Ottoman and the Bulgarian languages – geographical denominations and proper names, titles, vocative epithets, office names, professions, etc. The variants of their adequate presentation and the most widespread departures from the norm are being discussed in the present paper.

Key words: Ottoman language, Bulgarian language, phonetic system, graphic equivalent, transformations, toponyms, proper names, terms.

При издаването на османски документални и наративни извори, както и в многоаспектните изследвания на османския период от българската и балканска история (XV–XIX в.), специалистите се сблъскват с лексически единици (думи и устойчиви словосъчетания), които в османския и българския език нямат еднозначни еквиваленти. Става дума за географски и лични имена, титли, вокативни епитети, длъжности, професии и всевъзможни реалии – т.е. за тип лексика с разнородна природа, произход и етимология, в по-голяма или по-малка степен позната и на самите съставители и на ползвателите на османски текстове. На тази, т.нар. безеквивалентна лексика (Бархударов 1975: 96)¹, се опират в своите изследвания специалисти с различен профил, работещи в редица области на хуманитаристиката (история, етнология, етнография, ономастика, историческа география и пр.). Оттук произтича и голямата отговорност на османистите за нейното възможно най-адекватно представяне и свеждане до минимум на неизбежни грешки и неточности. В тази връзка тук бих искала да поставя на разглеждане някои общи и специфични проблеми, възникващи при работата с този тип нееднородна лексика, които произтичат от самия характер на изворите и чието разрешаване не зависи нито от компетентността, нито от добросъвестността на преводача.

Досега при издаване на османски документални и наративни текстове² повече или по-малко последователно е възприета практиката безеквивалентната лексика да се представя чрез възможно най-близки до оригинала фонетични и графични съответствия (преводаческа транскрипция и транслитерация)³ на кирилица, съчетани с изчерпателни бележки в коментарния и справочния апарат. Веднага обаче възникват два взаимно обвързани въпроса. Първо дали въобще е възможно постигането на абсолютно точни фонетични еквиваленти и второ – кои форми следва да се приемат за оригинални.

На османистите е много добре известно, че османската графика, в чиято основа стои обогатената с три персийски букви арабица, не може да представи адекватно нито осемте турски гласни, нито голяма част от съгласните. Един и същи звук може да се изрази с различни букви и обратно – една буква има различна фонетична стойност; една и съща буква може да изразява и гласен и съгласен звук; осемте турски гласни се отбелязват само с 4 букви, а някои гласни в думата нямат графично изражение⁴. Неминуемо е тези изброени особености, да създават условия за няколковариантен прочит на лексеми с еднакво графика, а от там – и възможности за отклонения от оригиналните форми. Като типичен пример в това отношение бихме посочили възможните варианти при транскрибирането на името на гр. Никопол (نيكبولي) – *Нигболи, Нигболу, Никболи, Никболу, Никеболу, Никеболи, Нийболи, Нийболу*. Всяко от тези четения има своите основания, които произтичат от възможността османската графема ك да се транскрибира с „к“, „г“ или „й“; да се добави или изпусне гласната „е“; да се приеме закръглен или незакръглен вариант на последната гласна, изписана ہ ی . Посоките на най-типичните отклонения се определят преди всичко от характера и произхода на имената и термините, което налага съответно диференциран подход при тяхното проследяване.

Триезичната структура на османския език, в която преобладава арабската и персийска лексика, поставя проблема за избора на формата на мюсюлманските имена и термини. Пред преводача има най-малко три възможности – 1. Тяхната оригинална арабска или персийска форма, с която са фиксирани в ислямските енциклопедии; 2. Адаптираните към турската фонетична система османски варианти, за много от които различните справочници предлагат обезкуражаващ брой разночетения; 3. Начина, по който те се предават в съвременния турски език. Така например, личното име محمد би могло да се предаде като *Мухаммад, Мехмед* и *Мехмет*; а ар. термин متولي – *мутавалли* да бъде трансформиран в *мютевелли* . В българските издания обикновено за оригинал се приема трансформираната форма в османски език, без да се изключват и другите възможности, ако контекстът го изисква (Мехмед, когато става дума за обикновено лице и Мухаммад – при споменаване на Пророка).

Тук обаче бих желала да обърна специално внимание и на една четвърта възможност – побългарените варианти. Голяма част от споменаваните в текстовете институции, военни и административни длъжности, данъчни тегоби, видове

поземлени владения, категории зависимо население, военно-помощни формации и пр. са добре познати на българските историци и отдавна са влезли в научно обръщение. Придобилите гражданственост в нашата популярна и специализирана историческа литература и дори намерилите място в българските тълковни речници форми се характеризират с редица отклонения. Най-характерните от тях са: фонетични промени в основата на думата, нарушаване на вокалната хармония при притежателните и словообразователни наставки, дублиране на арабското и персийско мн. ч., поставяне на български словообразователни наставки наред с турските или вместо тях и пр. (*еничар* вм. *йеничери*; *бакалин*, вм. *баккал*; *арабаджия* вм. *арабаджъ*; *дервенджия* вм. *дербенджи*; *касапин* вм. *кассаб*; *мутафчия* вм. *мутаф* и пр.). Не на последно място следва да се посочи и получаването на български граматични наставки (най-често бълг. мн. число, пълен и непълен член и пр.), чрез които съответните термини се вписват в синтактичния и лексичен контекст на българския език. Възприемането или отхвърлянето на така трансформирани форми в превода до голяма степен зависи от субективната преценка на преводача или изследователя и става една от причините за многообразието в начините на представянето им, наблюдавано най-вече в изследваната.

Много по-висока степен на условност съществува при представяне на топонимите и антропонимите от неосмански и нетурски произход – български, гръцки, влашки, арменски и пр. Тук проблемите, произтичащи от самата регистрационна практика, са не само по-различни, но в редица случаи и диаметрално противоположни.

Принудените да отразяват на арабица чужди за тях наименования османски канцеларисти с различна степен на компетентност и професионализъм са ги адаптирали към турската фонетична система, което обяснява не само своеобразното им “потурчване”, но и честите случаи на вариантност особено при топонимите. Тук бих искала да обърна внимание само на някои от по-характерните и последователно прилагани трансформации.

В съответствие с турския фонетичен закон, изключващ струпване на съгласни в началото на думата, писарите по правило поставят пред тях тясна протетична гласна – най-често “и” или „у”, изразявана с *ا* или с *او* (*Иславомир*, *Истефан*, *Истоян*/ *Устоян*, *Истудена*, *Излатар*, *Истан*, *Истамат*, *Ивладко* и пр.) Запазването на тези изкуствени форми при предаване на личните имена е повече от излишно и в преводите най-често те се нормализират – *Славомир*, *Стефан*, *Стоян*, *Стамат*, *Владко* и пр. По-различно обаче стои въпросът с топонимите. При тях съществува макар и минимална възможност формите с протетична гласна да са придобили устойчив характер, поради което запазването им е наложително.

Другият специфично турски фонетичен закон – този за вокалната хармония⁵ – също инспирира отклонения от оригиналните форми, които обаче могат да бъдат уловени само в случаите, когато гласната се изписва с “елиф” в средна

позиция, изключващ възможността за други четения освен “а”. (Патреш – *Патраиш*; Камен – *Каман* и пр.). Всички останали гласни допускат разночетения или се изпускат и при отсъствие на корективите на съвременните названия, преводачът е принуден да избере и предложи само едно от възможните. В тази връзка е интересно да се отбележи, че не само регистраторите са представляли редица чужди за тях топоними във трансформирани съгласно закона форми. У някои съвременни автори също се наблюдава стремеж за нагаждане към изискванията на вокалната хармония. Типичен пример в това отношение е наименованието на град Силистра (سليستره) – многократно и съвсем неоправдано предавано като *Силистре*, макар крайната гласна, изписана с „و“ да позволява транскрибиране както с „е“, така и с „а“.

Възможностите за различна вокализация на графемите „ی“ (като „и“ или „ъ“), „ج“ (като „о“, „у“, „ьо“ „ю“) и „ع“ (като „а“ или „е“) прави невъзможно диференциране на редица антропними. Например името ويرلو с еднакво основание би могло да се прочете и *Върло*, и *Вирло*; بودين – като *Бодин* / *Будин*; قوسنه като *Косте* / *Коста*; دراغوشين – като *Драгошин* / *Драгушин*; طودور – като *Тодор* / *Тудор* и пр. В тези случаи изборът е компромисен, но безусловно налага съобразяване със степента на честотност на разпространение на името в съответния регион и съпоставки с други извори от същото време и пр.

По гореспоменатата причина в османските документи с еднаква графика се представят двойки имена в твърд и мек вариант като *Недо* – *Недъо* (ندو) ; *Бало-Балъо* (بالو) ; *Вело-Вельо* (ولو) *Кръсто* – *Кръстьо* (قرستو) и пр. Прецизното им отразяване не е възможно поне в ранните извори от XV–XVI в., когато все още не са напълно обособени източните и западните говори и я-товата граница.

Неадекватно се представят в изворите също имена и топоними, съдържащи звука “ц”, който не съществува в турската фонетична система и се заменя по осмотрение на писаря със “с”, “ш” или “ч” (напр. личното име Ватац се среща с вариантното изписване *Ватас*, *Ваташ* и *Ватач*; Куцар – с *Кусар*, *Кутчар*, *Кучар*; Гоцо – с *Госо*; Йовица – с *Йовича*; Цано – със *Сано*; Цветко – с *Чветко* и пр.). Наставките за образуване на селищни имена – “-ец”, “-вци”, “-ца”, “-ци” се предават съответно с формите “-че”, “-фче”, “-ча”, “-едж” (*Костенче* в м. Костенец; *Камениче* в м. Каменица; *Филипофче* в м. Филиповци; *Лесковиче* / *Лескофча* / *Лескофче* в м. Лясковец; *Лофча* в м. Ловеч и пр.).

Към тези отклонения, наложени от несъответствията във фонетичните структури на предавания и приемащия език обаче се нареждат и други, които произтичат от некоректната графика особено при някои от канцеларските писма. Разместването на диакритичните точки или пълната им липса – особено в регистровия материал, изписан на писмото *сиякат* – прави възможно едно име да бъде разчетено по няколко начина (*Бано* – *Яно*; *Петко* – *Ненко* – *Тенко* – *Татко*; *Боран* – *Божан* и пр.). Тук отново изборът е компромисен и се основава както на задълбочен анализ на палеографските особености на текста, така и на ономастичните изследвания за честотността на антропонимите в дадения регион.

Изложените принципни проблеми, възникващи при работа с безеквивалентната османска лексика, обуславят и различните подходи към нея в съвременните издания на извори. Видно е, че пълна унификация на начините на представянето ѝ в следващите публикации ще бъде трудно достижима, но въпрос на професионална отговорност е възприетите принципи на издаване да бъдат регламентирани и последователно спазвани във всяко отделно издание.

БЕЛЕЖКИ

¹ Възприетият в изследванията по теория на превода термин „безеквивалентна лексика“, акцентира на липсата на пълни съответствия в речниковия състав на предаващия и приемащия език, но в никакъв случай не означава „невъзможност на превода“.

² Интересът към превеждането и оползотворяването на османските извори в българската историография започва още през първите десетилетия на ХХ в., но на истинска научна основа обнародването и анализът им се поставят през 60-те години с поредицата „Турски извори за българската история“ (ТИБИ) в рамките на по-обхватните „Извори за българската история“. Пълен обзор на това особено продуктивно направление на българската османистика вж. у Грозданова 2005: 103–116.

³ При все, че при лингвистичните изследвания двата способа са строго диференцирани, в практиката на превода те обикновено се употребяват смесено.

⁴ Въпросът е засегнат повече или по-малко задълбочено във всички съществуващите учебници и помагала по османски език. Най-подробно вж. у Timurtaş 1977: 19–63.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бархударов, 1975: Бархударов, Л. С. Язык и перевод, Москва, 1975.

Грозданова, 2005: Грозданова, Е. Българската османистика на границата между две столетия – приемственост и обновление. – В: ИПр, 2005, кн. 1–2.

Timurtaş, 1977: Timurtaş, F. K. Eski Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl. Gramer – Metin – Sözlük. İstanbul, 1977.